

Petr Rákos

Ke staré otázce čtenářské konkretizace textu.

Úvahy, jež následují, budou značně abstraktní a spekulativní, třebaže vznikly z jedné velmi praktické situace, kterou bych nazval "didaktickou příhodou". Při výkladu jednoho románu jsem narazil na téměř nepřeklenutelnou neshodu mezi svým pojetím díla a způsobem, jak se jeho četba konkretizovala v mých posluchačích. Nešlo o hodnocení románu, nýbrž o smysl díla jako celku i o smysl některých jeho elementů. Tyto spory jsou tak staré jako dílo samo, román maďarského spisovatele Kálmána Mikszátha "Případ mladého Nosztyho s Maryškou Tóthovou", knižně vydaný roku 1908. Už profesionální kritikové působící v době vydání románu se neshodli na tom, co autor zamýšlel, co vlastně řekl, jaká je morální, sociální a politická důsaznost toho, co chtěl říci nebo řekl, jaká motivace mohla zdůvodnit nebo nezdůvodnit zásahy, k nimž došlo po autorově smrti - dílo bylo adaptováno pro jeviště i zfilmováno a v rozporu s původním zněním knihy končila tato přepracování happyendem.

V mém metodologickém semináři, kam jsem po prvních příznacích její metodologické symptomatickosti tuto didaktickou "příhodu" z literárně historické přednášky přenesl, rozrůžnila se stanoviska studentů v podstatě obdobně jako stanoviska někdejších kritiků, i když následkem generačního odstupu byla mnohem vágnější a méně podepřená znalostí dobových reálií.

K definitivnímu zaujetí stanoviska by nemělo v takových případech dojít dříve, než byly vyčerpány všechny možnosti výkladu. Pak ovšem, "jestliže jsme vyloučili nebo odečetli všechny kognitivní neshody, a rozpor mezi dvěma preferencemi přesto trvá, tu máme co dělat s dvěma nezvratnými fakty, jež musí oba protivníci v diskusi svorně potvrdit: že totiž jeden z nich klade a nad b a druhý dává přednost b před a." Rozumějme: pak teprve máme co dělat s těmito dvěma nezvratnými fakty. Všechny hodnotové situace nejsou přirozeně tak kontradiktory vyhocené, ale uvedený princip platí vždy, a to do té míry - to jsem si ve zmíněném případě opět, již po kolikáté, ověřil - že o různosti stanovisek nelze hovořit do té doby, dokud ony "kognitivní neshody" nebyly vyloučeny. Jako ve staré anekdotě jde pan X na ulici a zahlédne před sebou sehnutého muže, který si zavazuje tkaničky u bot. Pan X si hosplete se svým přítelem Y a ušetří mu zezadu pořádnou herdu. Postižený se otočí a omyl vyjde najevo. Krátká výměna názorů: "Promiňte, ale já myslel, že jste můj přítel Y." "Proto jste ještě nemusel tak silně uhodit." Tu se ovšem pan X právem rozzlobí. "Dovolte, co je vám do toho, jak silně uhodím svého přítele Y?"

Ve zmíněném případě mě nutnost vypořádat se s velmi značnými kognitivními neshodami přiměla k tomu, abych znovu pročetl jeden svůj dřívější pokus o studii na téma literárního hodnocení. Vyjímám z ní tři úzce spolu souvisící problémy. Nezbytnost jejich řešení se zřetelem k praxi se mi zdá ve světle této nové didaktické zkušenosti markantně potvrzena.

1) Téměř bez ohledu na způsob, jak se pojetí literatury a umění začleňuje do celkové filozofické koncepce toho kterého teoretika, směřuje literární věda naší doby ke shodě v tom, že dílo je znak: znak jako celek a zároveň soustava znaků, znak vedle znaku či znak za znakem. Je-li literatura jedním z umění - což je sice obecně přijaté, nikoli však nesporné - jsou elementární znaky znaky jazykové, jazyk je pak prý "materiálem" literatury stejně jako tóny pro hudbu či mramor pro sochaře - blud, který kupodivu nalézáme i u teoretiků vynikajících a věhlasných. Ve zmíněné své starší studii jsem připomněl - neboť zajisté neobjevil - skutečnost, že "funkci znaků v literatuře plní významy", tedy že nejen znak je nositelem významu, ale i význam je nositelem znaků; ještě jinak řečeno, že význam znaku se stává hned a nezbytně znakem pro význam další. Vyjímám-li dílo - jež je vždy relativně rozeznatelnou vnější hranicí, obvodem určitého kontextu - z kontextu širšího, jde o uzavřený interval, který má své *primum significans* a *ultimum significatum*; nevyjímá-li je ze širšího - mimouměleckého, životního - kontextu, je sled a střídání obojího stejně nekonečný jako sám čas, a otázka prvenství znaku či významu se začíná podobat dětské hádance o prvenství vejce či slepice. Významy hrající ve výstavbě díla roli znaků vstupují do díla jako prvky tak říkajíc "autologické", nikoli "heterologické", čímž míním, že spoluvytvářejí strukturu díla nejen svými vzájemnými relacemi, nýbrž i svou významovou podstatou, kterou v průběhu organizace neztrácejí. Jakým způsobem se to děje, je - myslím - klíčovou otázkou a zároveň jednou

z největších záhad; objevy v této oblasti nejsou časté a dodnes nejsme mnohem dále, než byl Roman Ingarden, když v roce 1931 na začátku svého stěžejního díla přiznal, že "způsob, jak se množství různých elementů slučuje v dílo, je nám nepochopitelný."

2) Dílo složené z významů je samo významem, a dodáme pouhou samozřejmost, připomeneme-li, že význam vyjádřený dílem - jakožto znakem - není pouhým součtem významů dílčích. "Význam" a nikoli "jazyk" je tou látkou, z níž je literární dílo utkáno. (Jak je tomu v jiných umění, je otázka nesmírně zajímavá, zde a nyní však irelevantní.)

Má "didaktická příhoda" ukázala, že se různí čtenáři nesnadno sjednocují na významu, proto se ovšem nesnadno shodnou i na hodnotě. Avšak popsáný případ mě utvrdil i v správnosti mé někdejší domněnky, že nejen význam je bází pro stanovení hodnoty, nýbrž i naopak: hodnota je bází pro utváření významu. Všechny "mimoestetické" složky, a tedy i hodnoty, vstupují v dílo, v jeho jednotnou estetickou výstavbu specifickým způsobem, pod specifickým zorným úhlem; když aby však v ně mohly vstoupit a jak tam mohou vstoupit, to nikdy nebude imanentní záležitostí literární. Literární dílo zůstává svým způsobem "adaequatio intellectus et rei". Hodnotíme význam, nehodnotíme hodnoty vložené v dílo jako takové (ty už byly proměněny ve významy), nýbrž měříme adekvátnost specifického vyjádření našimi nespécifickými zkušenostmi, jež zahrnují nejrozmanitější složky námi poznávané skutečnosti. Tedy i hodnoty. Výše

vyprávěnou anekdotu prodlužují tak ke konkluzi, kterou už neimplikuje. Abychom byli zajedno. jak něco hodnotit, musíme být zajedno v tom, co to znamená. Abychom se však mohli shodnout na tom, co to znamená, museli jsme již hodnotit. Hodnoty nejsou tak spoluúčastny na tvorbě významu dřív než význam na tvorbě hodnoty. Je to v plném souladu s poznatkem, že dílo vstoupivší ve vnímatelovo vědomí nepřestává být součástí kontextu mimoliterárního; veškeré protesty proti pojímání díla jako výpovědi o skutečnosti nebo dokonce zásahu do ní jsou marné už proto, že odporují subjektivní a s průkazností evidence se vtírající zkušenosti čtenářů a upřímně řečeno i autorů a kritiků; je to bezděčná praxe přístupu, jíž nelze a není ani třeba čelit. V této souvislosti nutno plně docenit názor Mukařovského, dle něhož "vliv estetické hodnoty není vůbec te, že by hodnoty ostatní pohlcovala a utlačovala, ale ten, že sice každou jednotlivou z nich vytrhuje z bezprostředního styku s příslušnou hodnotou životní, zato však uvádí celý soubor hodnot, obsažený v uměleckém díle jako dynamický celek, ve styk s celkovým systémem oněch hodnot, které tvoří hybné síly životní praxe vnímajícího kolektiva!"

3) Rozpoznání této vzájemné souvztažnosti obou velikých kategorií jevů, totiž významu a hodnoty (které, ať už jsou terminologicky voleny vhodně či nikoli), jako by zastupovaly tradiční dva aspekty lidské psychiky, není jistě ničím více než individuálním stadiem teoretikova vývoje; vedlo mě však zcela opačným směrem než tím, kudy se ubírala

literární věda v oné době. Její hlavní trend totiž mířil - jak to bylo nejdnou i formulováno - "zpátky k textu", protože rozkolísanost interpretací měla být na vědeckém podkladě odstraněna nebo alespoň zmírněna, a garantem toho se měl stát text, objektivně identifikovatelný způsob existence literárního (slovesného) díla. Ten však identitu díla nezaručuje. Tváří v tvář této bezmocnosti se mi chvílemi zdál čímsi více než líbivým paradoxem výrok, že "text není", snadno jsem si vždy znovu ověřil, že text v konfrontaci s jinými texty přece jen je, ale utvrdil jsem se v mínění, že kriticky ustálený text lze chápat jen jako pomyslný bod, jednotlivé čtenářské konkretizace jako body rozptýlené kolem textu jako imaginárního středu terče, dílo je pak množinou, chceme-li "geometrickým místem" všech těchto bodů- Usilovat o "správnou", "přesnou" či "vědecky podloženou" interpretaci díla je totéž, co usilovat o poznání hranic díla, které nejsou totožné s hranicemi textu; poznávací akt směřuje v první fázi ne tak k textu, nýbrž naopak centrifugálně od textu, pohyb, který dle mého soudu vhodně vystřídal "dílocentrické" programy doby dřívější. Poté, co se novodobá světová literární věda, hledajíc svůj archimédovský bod, postupně soustředila na autora a na dílo, přichází na řadu otázka recepce literárního díla a tím třetí člen tradiční triády, čtenář, vnímatel.